

De taal van Kazantzakis en haar (her)vertaling in het Nederlands

HERO HOKWERDA

In de zomer van 2017 was mijn project van vertaling van drie belangrijke romans van Nikos Kazantzakis afgerond: *Leven en wandel van Alexis Zorbás*, *Christus wordt weer gekruisigd* en *Kapitein Michalis* (Hokwerda 2014/2015/2018).¹ In alle drie gevallen ging het om h ervertalingen van romans die al in de jaren vijftig in het Nederlands waren verschenen (Edinga 1958; Noorbeek 1952; Edelman 1955). Misschien waren dat op zichzelf genomen wel heel verdienstelijke vertalingen, in elk geval hebben ze in die tijd veel succes gehad, maar hoe dan ook is de taal uit die jaren altijd wel in zekere mate verouderd. Belangrijker in dit geval is, dat die oude vertalingen niet rechtstreeks uit het Grieks waren gemaakt, maar uit een Duitse tussenversie. Dat kan op zichzelf al genoeg reden zijn voor een hervertaling uit het oorspronkelijk, maar bovendien waren die oude vertalingen gebaseerd op een *voorlopige* versie, en soms ook nog weer op een Zweedse bewerking die daarop terugging.

De vertaalactiviteit rond en na 1950 wat Kazantzakis betreft, had er mee te maken dat er in die jaren, in Zweden en verder in Europa, pogingen ondernomen werden om Kazantzakis aan de Nobelprijs voor literatuur te helpen, iets waar hij zelf maar al te graag aan meewerkte door zo snel mogelijk een eerste versie van zijn romans beschikbaar te stellen voor een Duitse vertaling, en die dan weer als basis voor verdere verspreiding in diverse talen. Intussen bleef hij verder schrijven aan die romans, dus hoe dan ook moeten we ons tegenwoordig voor een vertaling baseren op de definitieve Griekse tekst, van na zijn dood. En in die definitieve edities zijn niet alleen voorwoorden of ondertitels toegevoegd, maar ook zijn er, door de hele tekst van het boek heen, telkens weer wijzigingen, toevoegingen of soms ook weglatingen te vinden, in vergelijking met de Duitse tussenversie en de vertalingen die daarop gebaseerd zijn.²

¹ De afronding van de vertaling was aanleiding voor bijgaand (hier enigszins bewerkte) halve college in de reeks 'variocolleges' van de opleiding Nieuwgriekse Taal en Cultuur van de Universiteit van Amsterdam op 25 oktober 2017; het andere halve college was van Bert Groen, "Nikos Kazantzakis in Nederland", zie Groen (2018). Tevens was er die middag de boekvoorstelling van Bert Groens studie *De weg omhoog en de strijd om vrijheid. Nikos Kazantzakis en de orthodoxe traditie* (2017).

² Voor meer over deze oudere vertaalperiode van Kazantzakis' werk, zie Beaton (2006), Ben (2010), Reinsch (te verschijnen).

De discrepantie tussen oudere Nederlandse vertalingen en definitieve Griekse edities heb ik zelf maar al te goed opgemerkt toen ik midden jaren zeventig, voor een tentamen bij prof. Aerts in Groningen, als eerste complete roman die ik in het Nieuwgrieks ‘moest’ lezen, *Christus wordt weer gekruisigd* had gekozen en bij de voorbereiding de (oude) Nederlandse vertaling ernaast had liggen: vaak had ik daar wel wat aan, maar even vaak ontbraken er in die oude vertaling stukken zin of hele zinnen, of zelfs hele alinea’s, of liep de tekst hoe dan ook anders. Als ik me goed herinner waren het vooral de vaak prachtige, levendige, beeldende natuur- en andere beschrijvingen die in de vertaling waren uitgedund (dan wel in de definitieve Griekse tekst toegevoegd).

Kazantzakis’ Grieks

Dat ik in die tijd zo’n vertaling nodig had, naast het origineel in het Nieuwgrieks, had ermee te maken dat ik klassieke talen studeerde en dus vanuit het Oudgrieks kwam en dat ik nog maar aan het begin stond van mijn kennis van het Nieuwgrieks. Wel wil ik daar meteen aan toevoegen dat ik, bij de lectuur toén van Kazantzakis, maar ook nu bij de vertaling nog altijd, veel profijt heb gehad van de colleges van Aerts, in de jaren zeventig, over de ontwikkeling van het Oud- naar het Nieuwgrieks en, in samenhang daarmee, over de Nieuwgriekse dialecten. Dit brengt mij op het soort Grieks van Nikos Kazantzakis.

Wanneer het niet anders kon, schreef Kazantzakis ook wel in het archaïstisch Grieks van de *katharévousa*, maar vóór alles was hij een vurig aanhanger van de *dimotacistische* beweging: in zijn literaire werk stond hij wat zijn taal betreft in de traditie van Psycharis, Pallis, Eftaliotis en andere hanteerders van een radicale vorm van de *dimotikí*, de ‘spreektaal’. Zelfs hanteerde hij ook al een vorm van eenaccentsysteem, maar dat zie je in de edities van zijn werk meestal niet terug, omdat die grotendeels aan de gangbare praktijk zijn aangepast. Het *dimotacistisch* Grieks van rond 1900 was niet zozeer gebaseerd op het Grieks van de stedelijke burgerklasse, als wel op een radicaal doorgevoerde vorm van plattelandsgrieks, en in het geval van de Kretenzer Kazantzakis was dat dan in de eerste plaats het Grieks van Kreta.

Voor meer over Kazantzakis en de Griekse taalstrijd verwijs ik graag naar Peter Bien’s studie *Kazantzakis and the Linguistic Revolution in Greek Literature* (Bien 1972) – maar wat heeft dit gegeven nu te betekenen voor het vertalen van Kazantzakis?

Kazantzakis vertalen

Het dimotacistisch Grieks dat Kazantzakis schreef, was voor hem een wapen in de Griekse taalstrijd; met die taalstrijd in Griekenland heeft de buitenlandse lezer van zijn literaire werk niets te maken, en dus heb ik, bij de vertaling van zijn drie romans, dit aspect van Kazantzakis' positie in de Griekse taalstrijd buiten beschouwing gelaten. Dat geldt, meer in het algemeen, ook voor de Kretenzische kleur van zijn taalgebruik. Als vertaler moet je niet proberen zoiets weer te geven met een dialectische kleuring van binnen het Nederlands taalgebied – wie dat wel wil proberen, zou dan misschien nog het beste kunnen kiezen voor een Vlaamse kleuring, maar zoiets wordt al gauw potsierlijk (en dan bedoel ik natuurlijk niet het Vlaams als zodanig!) en bovendien moet je dat als vertaler dan maar kunnen. Hoogstens kan zoiets weleens in het geval van korte dialogozinnetjes, bijvoorbeeld als in het origineel iemand door dialectisch taalgebruik als een *boertje van buut'n* wordt opgevoerd: zo heb ik mij, in de vertaling van *Het einde van ons stadje* van Dimitris Chatzís, weleens aan een paar korte Groningsachtige zinnetjes bezondigd – maar ik kom nu eenmaal zelf uit Groningen en vond dat ik dat wel mocht.

Maar hoef je, bij de vertaling van Kazantzakis, je dan niets aan te trekken van hoe deze auteur schrijft? Natuurlijk wel – wat zijn dan, los van zijn dimoticisme en zijn Kretenzische kleuring, de kenmerken van Kazantzakis' taalgebruik die je als vertaler wél moet proberen over te brengen?

Dat zijn in de eerste plaats de *levendigheid* en *directheid* van zijn taal, niet alleen in de vele dialogen, maar ook waar de verteller aan het woord is, en verder de *concreetheid* van zijn taalgebruik, de *aardsheid*. En dan natuurlijk zijn voorliefde voor paradoxen, die heel verrassend kunnen zijn en die je in vertaling eerder moet aanscherpen of aandikken dan dat je ze zou moeten afvlakken of verdoezelen; af en toe filosofeert Kazantzakis ook in zijn romans wel, maar grotendeels verstopt hij zijn ideeën toch, behalve in de verhaallijn en de personages, vooral in die paradoxen. Daarnaast kan hij sterk beeldend zijn in zijn natuurbeschrijvingen, meestal niet lang uitgesponnen, maar wel pakkend-poëtisch verwoord.

Bij dat alles kunnen we bij het vertalen van Kazantzakis er niet omheen dat zijn romans zich afspeelen in een andere wereld, die van de Griekse platte-landscultuur, op Kreta, en in een andere tijd, van eind 19de, begin 20ste eeuw, en dat dan nog in de sfeer van de Osmaanse (Turkse) tijd.

En dus?

Bij het spreken over vertalen duikt vaak al gauw de tegenstelling op tussen ‘letterlijk’ en ‘vrij’ vertalen, waarbij ‘letterlijk’ soms vervangen wordt door ‘woordelijk of ‘tekstgetrouw’; een geliefde zinspreuk daarbij is dan ‘vertalen wat er staat’. Dat het hier om een valse tegenstelling gaat, is kortgeleden nog weer eens welsprekend uiteengezet door de vertaler uit het Russisch Hans Boland, in zijn boekje *Hij kan me de bout hachelen met zijn vorstendommetje. Over Anna Karenina en de kunst van het vertalen* (Boland 2017), een boekje dat ik iedereen die nog in bovengenoemde valse tegenstelling vastzit niet genoeg kan aanbevelen, ook al draaft de schrijver ook weleens door. Natuurlijk moet ik bij het vertalen van Kazantzakis zijn *taaleigen* zien te handhaven, maar zijn *Grieks* moet ik ‘liquideren’, zoals Boland het uitdrukt: hoe ‘vrijer’ de vertaling, hoe ‘tekstgetrouwer’ – als het goed is, natuurlijk, en als ik me dan toch nog even van die ongelukkige termen mag bedienen. Als voorbeeld haalt Boland o.a. de eerste zin van *Anna Karenina* aan, die doorgaans luidt: “Alle gelukkige gezinnen lijken op elkaar” (waar ‘alle’ al gauw de reactie op kan roepen dat er heus wel gezinnen zijn waar het anders ligt), maar waar hij zelf vertaalt: “Gelukkige gezinnen lijken allemaal op elkaar” (waar ‘allemaal’ minder letterlijk ‘(echt) alle’ hoeft te betekenen) – zo zeggen we dat nu eenmaal in het Nederlands, wij bezitten dat woordje ‘allemaal’ en het Russisch niet.

Iets dergelijks komen we ook bij het Grieks tegen. Het Griekse *όλοι* laat zich ‘letterlijk/woordelijk’ gemakkelijk vertalen door ‘allen’, maar een zin als “we gingen allen naar het feest” klinkt al gauw veel te ‘gymnasiaals’; wat wij zeggen is: “We gingen allemaal naar het feest” (of “Allemaal gingen we...”). Waar het bij het vertalen van een zin om gaat, is, dat een bepaald element, bijvoorbeeld een bepaalde nadruk, uit het Grieks ook in het Nederlands als een nadruk overkomt, maar of dat nu gebeurt door datzelfde woord voorop te plaatsen, of juist achteraan, of op een heel andere manier, doet niet ter zake, althans niet uit een oogpunt van zogeheten letterlijkheid: als dat element of die nadruk ook in de vertaling maar tot uitdrukking komt. Met andere woorden: het resultaat telt – en dat niet als vrijbrief om maar wat aan te ‘rot-zooien’, maar als hoge plicht om alle elementen van het origineel, althans zoveel als mogelijk, ook in de vertaling over te brengen, op welke manier dan ook.

Op één punt echter zou ik genoemd boekje van Hans Boland niet helemaal willen bijvallen, namelijk als hij een Russische graaf schamper laat uitroepen: “Hij kan me de bout hachelen met zijn vorstendommetje”. Dat wil zeggen,

misschien dat die uitdrukking in de mond van zo'n adellijk persoon nog wel kan, die schijnen tenslotte in Nederland ook 'plee' te zeggen voor 'we', maar zelf zou ik, in het geval van Kazantzakis' romanfiguren, hun niet zomaar woorden of uitdrukkingen in de mond leggen die mijzelf in elk geval als al te specifiek plat-Amsterdams of 'grachtengordels' in de oren klinken.

Dat neemt niet weg dat we niet te benauwd moeten zijn om de rijke schat aan Nederlandse idiomatische uitdrukkingen in een vertaling te benutten, als iets daarmee in één keer helder en bondig uitgedrukt kan worden. Laat het dan op die plaats maar eens wat mooier worden dan in het Grieks, want vaak genoeg zal het, elders in zo'n vertaling, ook weleens wat minder uitvallen, dus dat compenseert elkaar dan weer mooi. Zo heb ik in *Zorbás* en ook in *Kapitein Michalis* een keer de Nederlandse uitdrukking "alles sal regkom" gebruikt, bijvoorbeeld in de zin: "Zeg, geen ruzie maken, kerels," zei hij, "alles sal reg kom." (Μη μαλώνετε, βρε παλικαράδες, είπε, κι όλα βολεύονται) – die uitdrukking is bij ons eigenlijk uit het Afrikaans afkomstig, natuurlijk, maar ze behoort wat mij betreft tot de algemeen Nederlandse woordenschat en past op deze plaats wonderwel.

Een van de vragen bij een vertaling is ook altijd weer in hoeverre je de tekst moet aanpassen aan wat wij, als Nederlanders, gewoon vinden. Als het om de talige manier van zeggen als zodanig gaat, bijvoorbeeld met dat 'allemaal' van zojuist, dan hebben we als vertaler zoals gezegd de plicht er zo natuurlijk mogelijk Nederlands van te maken (aangenomen dat het, bij wat we aan het vertalen zijn, ook om natuurlijk Grieks gaat). Zo laat ik in zinnetjes als μου είπε ("zei hij *me/mij*") dat 'me' doorgaans weg, want voor ons blijkt doorgaans uit de context wel voldoende tegen wie iets gezegd wordt. Daar gaat het dus om een technische, talige kwestie, maar bij het frequente μου bij een aanspreekvorm, bijvoorbeeld in Γιάννη μου ("m'n Yannis"), ligt het anders: daar wordt in het Grieks een gevoelsmatige band erbij gehaald, waarvan het jammer is die in het Nederlands weg te laten, ook al zijn we zelf misschien minder scheutig in het uitdrukken van dat soort gevoelsladingen. Vooral als in *Christus wordt weer gekruisigd* een Griek uit het dorp de Turkse aga aanspreekt met αγά μου, dan mag dat μου in de vertaling niet zomaar wegblijven, of je dat nu wilt uitdrukken met "m'n aga", "beste aga", "m'n beste aga" of wat dan ook. Zelf heb ik nu bij Kazantzakis dit soort toevoegingen tamelijk consequent vertaald met "Aga van *me*": natuurlijk zeggen wij dat niet echt zo in het Nederlands, althans niet zo vaak, maar van alle oplossingen is dit voor mij tot nog toe de meest natuurlijke of, zo u wilt, de minst storende, die het gevoelsmatige element in elk geval niet zomaar weglaat. En de lezer weet ten

slotte heus wel dat hij een boek leest over een andere wereld, waar mensen anders doen en anders praten – als ze dat vanuit *talig* oogpunt maar in goed of op z'n minst natuurlijk klinkend Nederlands doen.

Iets dergelijks geldt ook voor het begroetingenpaar *καλώς όρισεσ/ήρθες* en *καλώς σε βρήκα*. Het eerste laat zich gemakkelijk vertalen met “welkom”, maar wat doe je dan met het tweede? En de twee formules komen ook bij Kazantzakis nu eenmaal vaak samen voor, in reactie op elkaar, en dan soms ook nog met een sarcastische lading. Welnu: voor ‘welkom’ hebben we, wat ouderwets-plechtstatig misschien, ook ‘welgekomen’, dan is de stap naar ‘wel ben je gekomen’ niet zo groot, en daar kun je dan weer mooi ‘wel heb ik je gevonden’ op laten antwoorden. Zeggen wij Nederlanders dat niet zo? Nee, dat zal wel niet, maar zo zouden we het best kunnen zeggen, en Grieken zeggen het in elk geval wel zo.

Een ander geval is het werkwoord *τσουγκρίζω*, dat in Kazantzakis' romans nogal eens voorkomt bij alle glaasjes wijn die er geschonken worden. Je kunt dat werkwoord natuurlijk vertalen met “klinken”, of misschien zelfs met “proosten”, maar iedereen die in Griekenland weleens met die traditionele wijnglaasjes ‘ge-tsoungriest’ heeft, weet dat het er daarbij stevig kan toegaan: *bats!* Dus dan kies ik ook maar liever ons woord ‘aanstoten’ – een beetje ouderwets misschien, maar geen woord dat helemaal dood is, en het geeft heel precies en volkomen beeldend weer wat er gebeurt – dus dan ga ik niet de rijkdom van het Nederlands opofferen om toch maar vooral bij de tijd te blijven, zeker in zulke romans die zich in een andere tijd en wereld afspelen. Natuurlijk wil ik niet beweren dat ik in het geval van Kazantzakis' romans zou willen proberen hem in een Nederlands van rond 1900 te vertalen, maar wel gebruik ik bij hem bijvoorbeeld liever de oudere vorm ‘hasjiesj’, terwijl ik in een moderne roman gewoon het hedendaagse ‘hasj’ hanteer.

Weer een ander geval is het eenvoudige woord *εξώπορτα*, dat schijnbaar gemakkelijk te vertalen is als “buitendeur”. Maar... denken wij, Nederlanders, bij ‘buitendeur’ wel aan de deur van de straat naar de *αλή* (“hof”, of “tuin”: nog zo'n probleem...), waarna je de hof oversteekt om vervolgens door een andere deur het huis zelf te betreden? Met ‘straatdeur’ kom je er volgens mij ook niet, dus overal waar het om zo'n ‘deur’ van de straat naar de hof gaat (of er nu *εξώπορτα* of alleen *πόρτα* staat), spreek ik nu van ‘poort’, want zoiets is het meestal ook in dat geval, en als het om de deuren van het huis zelf gaat over ‘deur’.

Er wordt wel gezegd dat Kazantzakis een van de weinige grote schrijvers is die in vertaling erbij *winnen*. Dat geldt zeker voor zijn reusachtige poëem

Odyssee, waarin hij zijn dimoticistische opvattingen het verst heeft doorgevoerd, en dat nota bene voor zijn hoogverheven, filosofisch-religieuze ideeënwereld, waar die taal eigenlijk het minst bij paste: daar heeft de vertaling in normaal – en goed – Engels van Kimon Friar dus zonder meer gewonnen.

Bij de alledaagse wereld van Kazantzakis' *romans* pasten zijn Kretenzisch-dimoticistische opvattingen en taalgebruik op zichzelf wel beter, maar ook hier kan men zich afvragen of voor hedendaagse Grieken, die zijn opgegroeid met de hedendaagse gematigde, stedelijke dimotikí, de taal van Kazantzakis langzamerhand niet al te ver van hun bed is komen te staan; als dat zo is, zou men ook hier kunnen zeggen dat de lezers van een vertaling van de roman intussen, hoe dan ook, beter af zijn dan de huidige Griekse lezers van het origineel.

Bibliografie

- Beaton, R. 2006. “Οι τύχες του Νίκου Καζαντζάκη σε αγγλική μετάφραση: Οι περιπτώσεις του Ζορμπά και του Καπετάν Μιχάλη” (“De lotgevallen van Nikos Kazantzakis in Engelse vertaling: de gevallen van *Zorbás* en *Kapitein Michalis*”), in: “Διεθνές επιστημονικό συνέδριο: Νίκος Καζαντζάκης: το έργο και η πρόσληψη του (Ρέθυμνο 23-25 Απριλίου 2004)” (“Internationaal Wetenschappelijk Congres: Nikos Kazantzakis, zijn werk en receptie (Rethymno 23-25 april 2004)”. Herakleio, Kreta: Kentro Kritikis Logotechnias, 109-116.
- Ben, P. 2010. “The Misadventure of Kazantzakis’s *Kapetan Michalis* in Translation”, in: *Journal of Modern Greek Studies* 28: 241-262.
- Bien, P. 1972. *Kazantzakis and the Linguistic Revolution in Greek Literature*. Princeton: Princeton University Press.
- Boland, H. 2017. *Hij kan me de bout hachelen met zijn vorstendommen. Over Anna Karenina en de kunst van het vertalen*. Amsterdam: Uitgeverij Pegasus.
- Edelman, H.C.M. (ed.) 1955. *Nikos Kazantzakis, Kapitein Michalis*. Vertaling uit het Duits(?), inleiding A. den Doolaard. Utrecht: De Fontein.
- Edinga, H. (ed.) 1958. *Nikos Kazantzakis. Alexis Sorbas.. Avontuur op Kreta*. Nederlands, naar de geautoriseerde Duitse vertaling, van Hans Edinga. Den Haag: W. Gaade (heruitgave 1982 met als titel *Zorba de Griek*. Baarn: De Kern).
- Groen, B. 2017. *De weg omhoog en de strijd om vrijheid. Nikos Kazantzakis en de orthodoxe traditie*. Groningen: Uitgeverij Ta Grammata.
- Groen, B. 2018. “Nikos Kazantzakis in Nederland”, in: *Lychnari* 1: 22-24.
- Hokwerda, H. (ed.) 2015. *Nikos Kazantzakis, Leven en wandel van Zorbás de Griek*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek.
- Hokwerda, H. (ed.) 2016. *Nikos Kazantzakis, Christus wordt weer gekruisigd*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek.

- Hokwerda, H. (ed.) 2018. *Nikos Kazantzakis, Kapitein Michalis (Vrijheid of dood)*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek.
- Noorbeek, A. (ed.) 1952. *Nikos Kazantzakis. Christus wordt weer gekruisigd*. Vertaling uit het Duits (?). Utrecht: De Fontein.
- Reinsch, D.R. te verschijnen. “Ο Καζαντζάκης μεταφραζόμενος στα γερμανικά” (“Kazantzakis in Duitse vertaling”), in: Πεπραγμένα Διεθνούς Συνεδρίου “Ο Καζαντζάκης μεταφραστής και μεταφραζόμενος” (“Kazantzakis als vertaler en in vertaling”), Athene 13-15 mei 2007.